

Oleksandr Muzychko

**The Smolenskies dynasty in cultural process
in the middle of the XIX – at the beginnings of the XX-th centuries:
popularizators, metodologers, specialists in Cossack theme**

In this article the contribution of the Smolenskies dynasty in cultural process, in the middle of the XIX – at the beginnings of the XX-th centuries is studied. The connection between their national, public both historical sights and activity is considered. The members of the dynasty were acting mostly in the South of Ukraine and, in particular, in Odessa. They have made a great contribution into investigation the Ukrainian Cossacks and to spreading the information on Cossack history.

Keywords: *The Smolenskies dynasty, historiographic process, the South of Ukraine.*

Олександр Муzyчко²⁶⁴

**Род Смоленских в истории украинской культуры: популяризаторы,
методологи, казакведы**

В этой статье исследован вклад рода Смоленских в историографический процесс второй половины XIX – начала XX вв. Рассмотрена связь между их национальными и историческими взглядами и деятельностью, преимущественно связанной с югом Украины, и в частности, с Одессой. Много внимания представители рода уделяли исследованию и популяризации истории украинского казачества.

Ключевые слова: *род Смоленских, историография, юг Украины.*

УДК 94(477.7):357.1-058.22:929Соловйов“18”

Людмила Новікова

**ПОХОДЖЕННЯ, СУТНІСТЬ І ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА В ПРАЦЯХ
РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА С. М. СОЛОВЙОВА**

У статті надано аналіз поглядів російського історика С. М. Соловйова на історію козацтва та українського козацтва, зокрема. Особлива увага приділяється інтерпретації у працях історика процесу формування козацтва, висвітленню дослідником політичної історії козаків, діяльності окремих гетьманів.

Ключові слова: *С.М. Соловйов, історія козацтва.*

Серед дослідників XIX ст., які приділяли спеціальну увагу історії козацтва в цілому та українського козацтва, зокрема, виділяється постать російського історика Сергія Михайловича Соловйова (1820 – 1879). Цей аспект його творчості, хоча і знайшов певне відображення в історіографії, потребує на додаткове дослідження. Він майже не розглядається у працях російських та радянських істориків, за винятком окремих згадок про внесок С. Соловйова у дослідження української історії. Серед спеціальних робіт, присвячених його поглядам на історію козацтва, слід згадати статтю Д. Бравцева “Проблеми історії козацтва в працях С. М. Соловйова”²⁶⁵.

²⁶⁴ Останнім часом спостерігаємо тенденцію до написання власних імен, зокрема, неукраїнських, а російських діячів (наприклад, Ніколай Карамзін) в українських текстах в українській орфографії, але з максимальним збереженням національної ономастичної традиції. Вважаємо, в такому разі, що українські автори також мають “право” на національне ім’я в російськомовних текстах. Тому свідомо вживаємо в російськомовній анотації, та статтях своє українське ім’я і закликаємо дотримуватися цієї етики інших авторів і редакторів.

²⁶⁵ Иллерицкий В. Е. Сергей Михайлович Соловьев. – М.: Наука, 1980.– 193 с.; Цимбаев Н. И. С. М. Соловьев и его научное наследие // Соловьев С. М. Избранные труды. Записки. – М., 1983. – С. 353–380; Рубинштейн Н. А. Русская

У даній статті ми поставили мету розглянути головні аспекти у висвітленні в працях С. Соловйова історії українського козацтва. Для цього були використані низка спеціальних робіт історика, а також окремі томи його головної ґрунтовної праці “История России с древнейших времен”, відгуки на його публікації у ХІХ ст. Ознайомлення з можливим корпусом джерел відкрило їх значний потенціал і обсяг для розкриття цієї проблематики, який тільки частково був використаний для написання даної роботи, однак дозволив вирішити поставленні дослідницькі завдання. Серед цих завдань слід згадати наступні: розглянути головні концепції історика щодо козацтва і українського козацтва, зокрема, визначити його погляди на витоки козацтва, його історичну роль, на діяльність ряду визначних козацьких лідерів, на причини ліквідації запорозького козацтва та Гетьманщини.

Звертаючись до історії козацтва, С. Соловйов наголошував, що вивчення цього феномена розпочалося ще у ХVІІІ ст., завдяки працям Г.Ф. Міллера (або, як подає сам історик, Мюллера) з історії запорожців²⁶⁶. Отже, він вважав себе продовжувачем певної історіографічної традиції. С. Соловйов присвятив доробку Г. Ф. Міллера велику за обсягом статтю, докладно розбираючи, переказуючи та цитуючи зміст ряду його робіт. Звернувши увагу читачів на те, що цей історик загалом мав завдання роз'яснити “руську” (зберігаємо орфографію у зв'язку з специфікою терміну в ХІХ ст., коли він часто означав східних слов'ян) історію як для “руських”, так і для іноземців, С. Соловйов відзначав, що він “не міг не звернути уваги на одну з найцікавіших особливостей цієї історії, а саме на козаків”²⁶⁷, що ілюструє ставлення історика до цієї проблематики. В іншому місці він вже від свого імені писав, що “не можна достатньо наговоритися про значення козаків в руській історії, як в історії Східної, так і Західної Росії”, що “історія козаків представляє немало сміливих подвигів”²⁶⁸.

Перед тим, як перейти до характеристики поглядів С. Соловйова власне на козацтво, слід згадати про ідейні основи його світогляду. Дослідник поділяв ідеї німецького філософа Г. В. Ф. Гегеля, який бачив в історії окремих країн реалізацію певних ідей, а також розглядав в якості причини історичного розвитку так звану “боротьбу начал”. Пошуками цих начал в історії, що вели між собою боротьбу, займався й С. Соловйов. Ймовірно, саме тому ми постійно зустрічаємо в його працях, присвячених козацтву, роздуми над боротьбою лісу і степу, козацтва та “земських” людей, козацтва і держави тощо²⁶⁹. З російських філософських ідей С. Соловйов спершу поділяв погляди слов'янофілів, а згодом висловлював думки, які дозволяють відносити його до західників. Зокрема, на відміну

историография. – СПб., 2008. – С. 356–390; Бравцев Д. А. Проблеми історії козацтва в працях С.М. Соловйова / Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – Т. 6. – С.291 – 295. – Інтернет-ресурс: <http://ukrainaforever.narod.ru/problemkozak.html>.

²⁶⁶ Соловьёв С. Герард Фридрих Мюллер (Федор Иванович Миллер) // Современник. – 1854. – № 10 (окт.). – С. 115–150; Його ж. Уния, казачество, раскол // Соловьёв С. М. Сочинения. – М., 2000. – Кн. 23. – С. 267.

²⁶⁷ Його ж. Герард Фридрих Мюллер. – С. 131.

²⁶⁸ Його ж. Уния, казачество, раскол. – С. 267.

²⁶⁹ Цимбаев Н. И. С. М. Соловьёв и его научное наследие // Соловьёв С. М. Избранные труды. Записки. – М., 1983. – С. 378.

від слов'янофілів, які, серед іншого, дотримувалися тези щодо виключно самотнього розвитку Російської імперії, С. Соловйов дійшов висновку стосовно подібності її історичної долі до долі Європи. Однак деякі погляди слов'янофілів були ним творчо переосмислені й дали початок власному баченню головних сил в історичному процесі. Так, часто використовуване ним поняття “земські люди”, під яким він розумів людей праці в суспільстві, представників держави і просто суспільство, об'єднане державою, ймовірно, було пов'язане з концепцією відомого слов'янофіла К. Аксакова, який вказував, що визнає “дві сили <...> два двигуни та дві умови у всій руській історії: земля [суспільство] та держава”²⁷⁰.

Як історик, С. Соловйов вважається одним із засновників державної школи в російській історіографії. Представники цієї школи історичний розвиток уявляли собі як процес становлення й укріплення державності. Держава для С. Соловйова була головною історичною категорією, зокрема, тому, що саме держава здійснювала важливий процес координації між складовими суспільства, була вищою формою соціальної організації. Ті явища, що послаблювали державу, потрапляли під критику історика. Певною мірою ця критика поширювалася і на козацтво.

Негативно оцінював С. Соловйов і ті явища, зокрема, в козацтві, які вже не відповідали, з його погляду, вимогам часу, і також сприяли перетворенню козацтва на якусь перепону для дальшого суспільного розвитку. Схожу з С. Соловйовим позицію, але стосовно селянської общини, займав історик-державник Б. Чичерін, який вважав, що заважати розвитку держави означає заважати розвитку прогресу. На середину ХІХ ст., стверджував він, община є антидержавним елементом, історичним анахронізмом²⁷¹.

Водночас звертає на себе увагу й те, що історик не оминає й тих моментів в історії козацтва, які сприяли посиленню державного розвитку, тобто, з його погляду, позитивних. Зокрема, козацтво в цілому виступає у нього як могутній чинник розширення державних кордонів.

Враховуючи значення держави для С. Соловйова, не слід, на наш погляд, вважати його виключно державником, тому що він у своїх працях розглядав багато питань, пов'язаних зі суспільною історією, з питаннями розвитку народності тощо, до чого ми ще повернемося далі. Сам він також, очевидно, під впливом М. Костомарова, вказував на зв'язок історії козацтва з історією народу, який треба вивчати спеціально в умовах, коли історична наука займається народним суспільним життям²⁷².

Здійснюючи аналіз поглядів С. Соловйова на козацтво, необхідно розуміти і його загальний погляд на історичну роль Російської держави в Східній Європі. Вважаючи, що спершу існував період давньої Русі (згодом ми ще повернемося до цього поняття, однак відразу необхідно відзначити, що він розглядався як спільний період для східних слов'ян), С. Соловйов розпочинав історію “північної Русі” з другої половини ХІІ ст. Історик, у зв'язку з його поглядами на роль географічного чинника в історії

²⁷⁰ Цимбаев Н. И. С. М. Соловьёв и его научное наследие – С. 365–366.

²⁷¹ Там само. – С. 369.

²⁷² Соловьёв С. Уния, казачество, раскол. – С. 267.

державності, стверджував, що “південна Русь”, яка, на відміну від “північної”, мала “слабкість державного побуту”, завдяки цьому після татарської навали потрапила під владу Литви (фактично сформувавши цю державу). Але, на його думку, найгіршим злом стало те, що Литва з’єдналася з Польщею. З цього часу “південна Русь” була змушена, для збереження своєї народності, вести “безплідну для свого народного розвитку боротьбу з Польщею”, результат якої залежав, на думку історика, від посилення “північної Русі”. Наслідком цього, а також, як він стверджував в іншому місці, діяльності українського козацтва і стали події 1654 р.²⁷³.

Більшість досліджень С. Соловйова стосувалася історії Російської імперії. Водночас першою загальною роботою його стала історія України, а при дослідженні російської історії С. Соловйов часто звертався до українських сюжетів, розглядаючи в цілому історію «руського народу» (східних слов’ян) та “руської” держави, у його розумінні. Його інтерес до української проблематики не був випадковим, його розвитку сприяли окремі обставини біографії історика. У своїх мемуарах С. Соловйов писав, що його няня, здійснивши кілька паломництв по святих місцях, у Соловецький монастир та Київ, багато розповідала про свій досвід майбутньому істориком. І якщо він “і народився зі схильністю до занять історичних а географічних, то постійні розповіді старої няні про свої мандри, про цікаві далекі місцевості <...> не могли не розвинути вродженої в дитині схильності”. Так зародився у нього інтерес не тільки до історії, але й, очевидно, до історії України²⁷⁴. З іншого боку, як відзначає і Д. Бравцев, а раніше на це вказав один з біографів С. Соловйова М. Цимбаєв, написання ним у 1848 р. “Очерка истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу” (далі – “Очерк”), було пов’язано з іншим фактом його біографії, а саме зі шлюбом, взятим із Поліксеною Романовою, яка мала українське коріння. Серед своїх предків вона називала знаменитого філософа Г. С. Сковороду. У батька нареченої, Володимира Павловича, в Лебединському повіті на Харківщині був свій маєток. Романови були також пов’язані і з півднем України, а саме з Херсонською губернією, с. Березівка, Александрійського повіту, де проживав В. Романов до свого арешту за підозрою у контактах з декабристами. Згодом, у 1857 р. В. Романов брав участь у описі р. Дністра²⁷⁵. Можливо, що саме завдяки цим родинним зв’язкам С. Соловйов міг ознайомитися з працями одеського історика А. О. Скальковського, який займався історією запорозького козацтва та багато уваги приділяв колонізації півдня України, вважаючи її головною ознакою регіонального історичного процесу. Зокрема, С. Соловйов також приділяв важливе значення колонізації.

Отже, написання загальної праці з історії України стало весільним подарунком істориком²⁷⁶. В цій роботі він вперше піддав публічній науковій критиці відомості “Истории Русов”, “зняв священну мантию історика” з

²⁷³ Соловьев С. История России с древнейших времен. – 3-е изд. – М., 1857. – Т. 1.– С. VII–VIII.

²⁷⁴ Його ж. Мои записки для детей моих, а если можно, и для других // Соловьев С. М. Избранные труды. Записки. – М., 1983. – С. 229.

²⁷⁵ Цимбаев Н. Сергей Соловьев. – М., 1990.– С. 194–195; Интернет-ресурс: http://hrono.ru/biograf/bio_r/Romanov_vp.html.

²⁷⁶ Цимбаев Н. Сергей Соловьев. – С. 197.

Кониського, якого вважали автором трактату²⁷⁷. Зокрема, завершив він “Очерк” тим, що піддав сумніву зміщену у ньому промову Богдана Хмельницького в Переяславі в 1654 р., а також дані про те, що московські бояри дали присягу від імені московського царя тощо²⁷⁸.

Точність його фактичних даних привертала увагу й таких істориків, як М. Максимович, останній навіть протиставляв окремі фактичні помилки М. Костомарова правильній позиції “навіть” в “Очерках” С. Соловйова²⁷⁹. Загалом сучасники відзначали те, що він перший у такому обсязі піддав “критичній розробці” історію “Південно-Західної Русі” (тут – України)²⁸⁰.

Важливим моментом є те, що С. Соловйов сприйняв одну з ідей “Истории Русов”, пов’язавши з Україною початок “руської історії”. Він писав у 1867 р., що “спершу головна історична сцена руського народу утвердилася на Дніпровській степовій Україні, в Києві та біля нього, у країні, кращої за природними умовами, на рівнині поряд з європейськими християнськими подіями; на великому водному шляху з Північної Європи у Південну, недалеко від Візантії...”, там, де існували всі умови для праці²⁸¹. В іншій роботі цього ж періоду історик, звертаючись до питання про географічний вплив на історичний процес, знову повторив цю думку, водночас уточнюючи, що Русь заснувалася спершу в “польській (степовій) українні” (зберігається написання історика. – Л. Н.), бо тоді у цього терміну було інше значення, також географічне, але вказувало на центральну сцену історичних подій – поле, степ. Згодом, писав С. Соловйов, для “лісної” Московської держави, що просувалася до степу, польська (пов’язана з полем) “україна” була вже тотожна “окраине”²⁸². На наш погляд, слід враховувати цю еволюцію значенню терміна у С. Соловйова, щоб повною мірою оцінити його історіографічну спадщину.

Найбільше уявлення про погляди С. Соловйова на значний період історії українського козацтва дає його спеціальна розвідка “Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого” (1858)²⁸³. Джерелами до цієї праці стали, за інформацією автора, українські, російські та грецькі справи Московського архіву Міністерства іноземних справ, білоруський літопис з Синодальної Бібліотеки та польський рукопис з імператорської публічної бібліотеки²⁸⁴. Однак і в інших працях присутні низка важливих моментів концептуального характеру, до яких ми будемо звертатися.

Звертаючись до проблеми формування козацтва, С. Соловйов висловлює свої погляди і як історик, і як своєрідний соціолог, в окремих роботах навіть дещо захоплюючись виробленням загального типу “козака”.

У питанні про походження назви козак і походження козацтва взагалі історик іноді схиляється до трактовки, наданої М. Карамзіним, на що

²⁷⁷ Кулиш П. Черная рада, хроника 1663 года (окончание) // Русская беседа. – М., 1857. – Т. 3. – Кн. 7. – С. 132.

²⁷⁸ Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников. – М., 1870. – С. 67–68.

²⁷⁹ Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком // Максимович М. Собрание сочинений М. А. Максимовича. – К., 1876. – Т. 1. Отдел исторический. – С. 401.

²⁸⁰ Безобразов П. В. С. М. Соловьев // Соловьев С. М. Сочинения. – М., 2000. – Кн. 23. – С. 377.

²⁸¹ Соловьев С. М. Об историческом движении русского народонаселения : [Лекция, прочитанная в Московском университете в мае 1867 г.] // Соловьев С. М. Сочинения. – М., 2000. – Кн. 23. – С. 171.

²⁸² Його ж. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. – С. 53.

²⁸³ Його ж. Малороссийское козачество до Хмельницкого // Русский вестник. – 1859. – Т. 23. – Кн. 2. – Сент (№9). – С. 177–196.

²⁸⁴ Там само. – С. 196.

вказує і Д. Бравцев. Дійсно, в одній зі статей С. Соловйова, присвяченій головній праці М. Карамзіна “История государства Российского”, ми читаємо: “що ж стосується до положення про походження козаків, то воно до цих часів залишається задовільним”. М. Карамзін, зокрема, вважав, що козацтво з’являється ще до Батия, що воно формується через змішання тюркських, але майже “зрусифікованих” народів (торків, берендеїв) на Дніпрі нижче Києва з слов’янами, з поступовим перетворенням їх в один “зовсім руський” народ під іменем козаків. Історик зауважив при цьому, що там само знаходились і перші житла “малоросійських козаків”, яких ще називали черкасами. І козаками, і черкасами називали і їх попередників торків та берендеїв. Погоджуючись в цьому з М. Карамзіним, С. Соловйов водночас вказував, що питання щодо походження назви “козак” є актуальним для сучасної йому науки²⁸⁵.

Слід відзначити, що не з усіма поглядами М. Карамзіна щодо козацтва С. Соловйов був згодний. Зокрема, він заперечував ототожнення М. Карамзіним азовських козаків XV ст. з донськими козаками, вказуючи на те, що донське козацтво формувалося з утікачів із Московії, не могли бути підданими султана, а азовські козаки були турецькими, що знаходилися з донцями у ворожих стосунках²⁸⁶.

Приймаючи положення про важливе значення географічного чинника в історії, С. Соловйов пояснював у цьому контексті й історію козацтва. Так, він вважав, що боротьба “земських людей, держави” з козацтвом була, “відносно природних форм, боротьба лісової сторони з полем, степом...”, а “степ обумовлював постійно <...> бродяче, розгульне козацьке життя з первісними формами”²⁸⁷. Важливим чинником формування козацтва в працях історика виступає, поряд з географічним, і пов’язаний з ним геополітичний. Так, він вказує на те, що ще в “давній Русі” напади “степових хижаків” призвели до відтоку населення на північ, посилення північної Русі, послаблення південної, до “поділу занять “між “північними і південними руськими людьми” Вже у “давній Русі”, на думку історика, внаслідок вказаних причин, а також певних психологічних (несхильність до мирного життя і праці тощо), відбувся “поділ її населення на північне, віддане мирним заняттям, і південне, українське, і степове – козаків”²⁸⁸.

Українське та російське козацтво С. Соловйов розглядав як дві форми одного явища. При цьому російське козацтво він називав східним, а українське – західним. Історик вказував на багато моментів, що об’єднували ці два козацтва. Зокрема, він вказував на однаковий устрій “Запоріжжя” і “Дону”, на те, що донські козаки проживали на Запоріжжі і, навпаки, запорозькі проживали на Дону²⁸⁹. Він також вважав, що й “східні”, і “західні” козаки розділилися на “городових та степових”. Отже, історик в українському козацтві розрізняє два види: городове й запорозьке²⁹⁰.

²⁸⁵ Соловьев С. Уния, казачество, раскол. – С. 267.

²⁸⁶ Його ж. Н. М. Карамзин и его литературная деятельность : “История государства Российского”. – Интернет-ресурс: http://az.lib.ru/s/solowxew_sergej_mihajlowich/text_0110.shtml#04.

²⁸⁷ Його ж. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. – С. 52–53.

²⁸⁸ Його ж. Об историческом движении. – С. 172.

²⁸⁹ Його ж. Малороссийское казачество. – С. 180.

²⁹⁰ Там само. – С. 179.

У низці праць С. Соловйов, зважаючи на особливі якості козаків, якими їх наділяв у своїх піснях народ, проводить аналогії між ними та богатирями давньоруських часів, виробляючи тим самим також певну типологію. Богатирями на Русі, на думку історика, були ті люди, які виділялися завдяки особливій фізичній силі, допомагали у перемозі окремих князів. До них “мали там особливу повагу, називаючи їх людьми Божими”²⁹¹.

При визначенні соціального складу та мотивації тих людей, що ставали козаками та далі поповнювали козацтво, С. Соловйов часто керується властивими ознаками козацтва як вже сформованого історичного феномену, створює з цих ознак свою систему аргументації. Це призводить до помилок у висновках історика, тому що він не бачить тієї межі, яку переступали ці люди, за якою вони залишали звичні заняття тощо і переходили вже до нового способу життя. Світогляд степових козаків-військових він прямо переносить на тих, хто тільки готувався до них приєднатися. Внаслідок цього, він вважав, що особисті якості цих людей, які тікали до степу, особливості їх психології, ставлення до праці тощо вплинули на створення козацтва як сукупності вільних воїнів, що протистоять так званій земській людині. Бажання особистої свободи – ось те, що було рушійною силою для міграції в степ, бажання звільнитися від свого “мужичого” соціального становища. Історик розкрив особливості цього становища, зазначивши, що українське козацтво поповнювалося з селян, які тікали від спроб закріпачення²⁹². Часто можна зустріти в його працях ототожнення козака та “збіглого холопа”. Таке походження козаків пояснювало для нього те, вони, на думку історика, виражали ворожість не верхній владі, а вищим верствам – чи то шляхті, чи то боярам (російське козацтво)²⁹³.

За С. Соловйовим, козацтво представляло собою масове явище. Далі, на його думку, це не були ті люди, які не зійшлися зі своїм суспільством виходу на ґрунті релігії чи політичних переконань. І, зрештою, вони не були вихідцями з заможних верств населення, які б шукали свободи пристосування своїх капіталів та можливості вільної праці, які були б спроможними покласти “міцне підґрунтя для громадянського суспільства”.

Протиставляючи козаків та “земських людей”, С. Соловйов вказував на те, що козаки живуть за чужий рахунок. Слід відзначити, що подібну характеристику отримала від нього й військова суспільна верства в Київській Русі, створена князями на основі так званого “кормління”. Як підсумок, історик писав: “Отже, у давній Росії ми бачимо цю початкову форму відносин між озброєною та незброєною частиною народонаселення, між мужами та мужиками: мужі безпосередньо кормляться за рахунок мужиків”²⁹⁴. А бути військом (щоправда, вірним Російській державі, як такий, що об’єднувала “руські землі”) вважав С. Соловйов за головне історичне значення козацтва²⁹⁵.

²⁹¹ Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1870. – Т. 3. – С. 24.

²⁹² Його ж. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. История России в эпоху преобразований. Т. 1. – С.48.

²⁹³ Його ж. Уния, казачество, раскол. – С. 267.

²⁹⁴ Його ж. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. История России в эпоху преобразований. Т. 1. – С. 46.

²⁹⁵ Його ж. Об историческом движении. – С. 173.

Однак зустрічаються у С. Соловйова й інші характеристики козацтва, несподівано романтичні в умовах розвитку російської історичної науки другої половини XIX ст. Про одну з них вже побіжно згадувалося. Так, на основі аналізу народного фольклору історик писав, що “і в XVII ст., як у X, з суспільства продовжували виділятися люди, які йшли гуляти в поле, степ. Ці богатирі давнини у новітній час носять назву козаків; побут, подвиги богатирів є схожими з побутом, подвигами козаків...”²⁹⁶. Крім того, слід згадати про роздуми дослідника стосовно того, що поява козацтва супроводжує й підштовхує процес збільшення державної території через колонізацію нових земель: в контексті історії руху “руського народонаселення” (тут – і українського, і російського) історик відзначав, що вільний козак “прокладає земській людині шляхи на південний схід та північний схід”. Тобто з середовища осілих землеробів, через низку причин, серед яких і зовнішні обставини, й усвідомлене рішення, зумовлене особливостями психології, виділяється прошарок тих людей, які переселяються у незайняті до того райони. Козацтво постає у даному випадку як один із чинників поширення колонізаційного процесу. С. Соловйов називає козаків “провідниками колонізації”. За козаками з’являється вже “земська людина”, тобто “цивілізація”²⁹⁷.

Козацьку громаду С. Соловйов загалом вважав соціумом, який був нижче за своєю організацією від соціуму виходу, соціуму державного.

У баченні історика, козацтво та держава (Російська чи Польська) протистоять одне одному через різні основи свого існування. При цьому він враховує той факт, що козацтво та ці держави постійно вступали у взаємовідносини, і, як державник, з’ясовує їх значення з точки зору потреб держав. Козацтво постає при цьому як сила, що самотійністю²⁹⁸ (“своєвольством”) у своїй діяльності в першу чергу загрожувала системі міжнародних відносин, які розбудовувала держава. Тому історик навіть заперечує ту користь для держав, яку козацтво представляло з огляду на протистояння зі “степовими ордами”.

Так, він пояснює в “Малороссийском козачестве...” те, що і Московська держава, і Польща з XVI ст., тобто “з часу посилення козаків, знаходились у постійно ворожому відношенні до них”²⁹⁹. Ця боротьба була на користь більш сильної Московської держави (що вела боротьбу зі східними козаками). В іншій роботі С. Соловйов, вказуючи на еволюцію стосунків між народом та козацтвом й гетьманами після Б. Хмельницького, коли більшість народу, на його думку, виступила проти останніх, бо вони стали боротися не за віру з державою, а за станові інтереси, вже відзначав, що “те, чого не встигла зробити стосовно західних козаків держава слабка, то здійснила сильна”. Очевидно, що він мав на увазі перемогу Російської імперії над козацтвом, ліквідацію козацького “побуту”, який “був несумісним з вимогами держави”³⁰⁰.

²⁹⁶ Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. История России в эпоху преобразований. Т. 1. – С. 48.

²⁹⁷ Його ж. Об историческом движении... – С. 172.

²⁹⁸ Його ж. Малороссийское козачество... – С. 180.

²⁹⁹ Там само. – С. 179.

³⁰⁰ Соловьев С. Уния, казачество, раскол. – С. 274.

Що стосується боротьби між козацтвом та державою в Речі Посполитій, то тут, на думку історика, ситуація кардинально відрізнялася. Слабкість цієї держави внаслідок особливостей управління, релігійної боротьби як наслідок введення унії, важке життя селян – все це пришло посиленню козацтва, яке, “належаючи за вірою та походженням до руського народу, <...> мало можливість піднімати священний, народний та релігійний прапор”, а також породжувало прихильність з боку “одновірної” Московської держави. У зв'язку з цим в даному випадку історик розглядав події 1654 р. як прямий наслідок козацького руху, який перетворився на народний, тобто як «народну справу»³⁰¹. В іншій своїй праці С. Соловйов характеризує події в Україні XVII ст. як “велику війну, що мала змінити вигляд східної Європи”, коли “козацтво, маючи за собою все хлопство, під прапором пригнобленого православ'я, повстало проти польського панства та шляхетства”³⁰².

Але у своїх характеристиках козацтва до Б. Хмельницького Соловйов часто відходить від подібного образу козацтва. Він показав еволюцію, яка відбувається в козацтві, в його вимогах, під впливом православного духовенства. Так, в організації повстань в речі Посполитій в XVI ст. (К. Косинського, С. Наливайка), які сприяли послабленню цієї держави, С. Соловйов бачить вирішальне значення за діяльністю запорожців, які постачали лідерів, які найгостріше сприймали спроби з боку Речі Посполитої встановити контроль над Січчю за Сигізмунда III, тобто суто корпоративні причини висувуються ним на перший план.

С. Соловйов показує, як з перемінним успіхом відбувалася боротьба держави і козацтва до кінця 30-х рр. XVII ст. Далекий в “Малороссийском козачестве...” від ідеалізації козацтва, історик не уникає свідчень літописів при негуманні вчинки козаків стосовно цивільного населення на початку XVII ст. Він навіть дійшов висновку про те, що звичайне населення (і “на Русі”), або “земські люди”, не могло ставитися за такі вчинки до козаків прихильно. З іншого боку, він показує, що козацтво продовжувало своє існування в Речі Посполитій і завдяки таким лідерам, як П. Сагайдачний, і завдяки різному ставленню до питання ліквідації козацтва у польському суспільстві³⁰³.

Роль П. Сагайдачного С. Соловйов також бачив і в тому, що він намагався перетворити козацтво на “руську шляхту”, “намагався відділити справу козацьку від справи народної”, тобто знову мова йде про корпоративні інтереси козацтва, але з іншим змістовим наповненням.

Далі історик простежує процес перетворення козацтва на захисника народної релігії, вихід його за межі своїх станових інтересів. Цей процес посилення козацтва він пов'язує з діяльністю І. Борецького, який, “внаслідок відсутності православних могутніх панів, звернувся до козаків”. Митрополит “їх висунув на перший план, як захисників православ'я; з іншого боку, він звернувся до Москви, і таким чином задовго до Хмельницького вказав шлях, яким мала йти до вирішення велика народно-

³⁰¹ Соловьев С. Малороссийское козачество... – С.179.

³⁰² Його ж. Гетман Иван Выговский // Отечественные записки. – 1859. – Год 21. – Т. 127. – Ноябрь. – С. 43.

³⁰³ Соловьев С. Малороссийское козачество. – С. 182.

релігійна війна в західній Русі”³⁰⁴. С. Соловйов звертає увагу й на те, що І. Борецький хотів залучити козаків і до ще однієї справи, а саме до сприяння розгортанню повстання православного населення в Османській імперії, однак козаки більше керувалися українськими інтересами.

Не менше значення для розвитку козацького руху на захист православної віри мала у зображенні історика і діяльність митрополита П. Могили, який, за його відомостями, у 1630 р. пустив поголос, що польські війська надіслані в Україну “для знищення козаків та віри православної”. “Козаки піднялися ... проголосили Тараса”³⁰⁵. На думку історика, результат “цієї війни” з поляками “представляється загадковим”, тому що козаки ніби виграли, але водночас видали польському гетьману Конєцпольському свого лідера Тараса (Федоровича, Трясила), який, за його джерелами, був страчений. Він припускає, що це наслідок поділу козацтва на «кращих черкасів», які видали Т. Федоровича, та “чернь”, яка нічого не отримала від повстання. Наголошує він і на тому, що згодом і І. Сулима був схоплений “за допомогою реєстрових козаків”, що під час повстання 1638 р. реєстрові вели боротьбу на стороні польського війська³⁰⁶. Цей поділ в козацтві, на думку історика, підтримував і А. Кисіль, який брав участь у переговорах з козацтвом в 30-х рр. XVII ст. Ця людина, одновірна козакам, але така, що дивилася на них “панськими очима”, проголошувала, що “старшин необхідно утримувати дарами, а чернь страхом”³⁰⁷.

Згодом С. Соловйов знову звертався до цієї проблеми поділу козацтва, виділяючи в його середовищі “старих” або “старовинних” козаків, схильних до “зв’язку з державою”, і на нових, поява яких забезпечувалася постійним припливом людей до козаків, які не сприймали старих козаків і висували своїх лідерів, піднімали повстання³⁰⁸.

Окрему увагу в “Малороссийском козачестве...” С. Соловйов приділяв повстанням (він розділяє їх на дві окремі події) 1637–1638 рр., що почалися “на Низу”, під гаслом захисту “народу руського та віри старожитньої”. Важливою подією у відносинах між козаками й державою в цей час став сеймовий декрет про шеститисячний реєстр. Як відзначав історик, “...цей сеймовий декрет міг бути виконаний тільки після нової затятої боротьби, яка дорого коштувала Польщі”³⁰⁹. Тільки голод змусив козаків підписати “сеймовий приговор” (ординацію Війська Запорозького), який значно обмежив права козацтва. На завершення своєї розповіді про ці повстання С. Соловйов наводить цитати і з “малоросійського” літописця, і з польського, ілюструючи негативні наслідки ординації і для української, і для польської сторони³¹⁰. Єдиний позитивний момент у подіях 1638 р. С. Соловйов бачить у тому, що козаки вже “дивляться на лівий берег Дніпра, на московську сторону, як на безпечний притулок...”, що їх втечі свідчать про початок практичної реалізації шляху, вказаного І. Борецьким. Ці погляди

³⁰⁴ Соловьев С. Малороссийское козачество... – С. 184.

³⁰⁵ Там само. – С. 190.

³⁰⁶ Там само. – С. 191, 195.

³⁰⁷ Там само. – С. 192.

³⁰⁸ Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. История России в эпоху преобразований. Т. 1. – С. 49; Його ж. Унія, казачество, раскол. – С. 269.

³⁰⁹ Його ж. Малороссийское козачество. – С. 195.

³¹⁰ Там само. – С. 196.

вповні відповідали тому, що С. Соловйов, незважаючи на його намагання слідувати наявним джерелам, все ж таки трактував події, виходячи зі вже прийнятої ним як аксіоми концепції українсько-російського союзу 1654 р. як логічного завершення народної боротьби в Україні.

“Малороссийское козачество...” С. Соловйова привернуло увагу відразу кількох істориків, зародило дискусію навколо питань, пов'язаних як з розумінням суті й історії українського козацтва, так і з історією польсько-українських стосунків. Водночас були підняті питання наукової об'єктивності історика та унікальності історичного досвіду, властивого певним обставинам часу й місця, який не можна розглядати без врахування відстані між історією та сучасністю.

Один із ґрунтовних розборів статті “Малороссийское козачество...” належить М. І. Костомарову³¹¹. Цікаво, що майже водночас, у тому ж 1859 р., з'являється публікація рецензії С. Соловйова на книгу М. Костомарова “Богдан Хмельницький” (1857)³¹². Позитивно оцінивши не видані раніше до С. Соловйова відомості, М. Костомаров вказує на існування різниці між їх поглядами. Його зауваження пов'язані з власними переконаннями історика в тому, що предметом історичного дослідження має бути народ, тоді як у С. Соловйова він цього не побачив. Він був не поодиноким у своїх підходах і оцінках. В одній з рецензій в “Современнике” автор під псевдонімом “Грицько” (Єлисеєв) також саме за те дорікав С. Соловйову, що він, як історик-державник, не дає цілісної картини історії народу (Грицько, с. 65-66, 71). М. Костомаров вважав, що С. Соловйов не звертає увагу на ті стосунки, в яких “південноросійський народ знаходився щодо козацтва”, що несправедливо роз'єднував козаків із суспільством, вважав їх тими, хто кидає суспільство заради особистої користі, “хижаками”³¹³. М. Костомаров також виходив з того, що і він сам, і С. Соловйов у своїй загальній роботі з історії козацтва вивчали ситуацію вже XVII ст. (або з кінця XVI – XVII ст.), тобто історію козацтва в умовах існування Речі Посполитої, хоча С. Соловйов чітко не вказує на дату, з якої він починає історію українського козацтва (крім його ремарок про походження козацтва з Київської Русі або, щодо українського козацтва, з часів встановлення польського панування). Останнє дало змогу іншому авторові, Падалиці, говорити про те, що С. Соловйов мав на увазі початок “малоросійського” козацтва з XV чи XVI ст.

М. Костомаров вказував на те, що С. Соловйов був обмежений у своїх висновках щодо козацтва, тому що він був істориком-державником. Саме тому, на думку М. Костомарова, він в якості кількості козацтва в XVII ст. вказував лише реєстрових, що перебували на службі держави, тоді як “з погляду народного, – козаки, з якими тоді воювали поляки, були ні чим іншим, як усім народом південноросійським”, особливо неможливо відділяти народ і козаків під час повстань проти Польщі³¹⁴. Однією з причин М. Костомаров називав хоча й дійсно маючу місце, але й традиційну, в умовах тодішнього певного

³¹¹ Костомаров Н. Замечания на статью г. Соловьёва “Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого” // Современник. – 1859. – Ноябрь. – С. 51–57. – (Современное обозрение).

³¹² Соловьёв С. Уния, казачество, раскол. – С. 269.

³¹³ Костомаров Н. Замечания на статью г. Соловьёва. – С. 52, 54.

³¹⁴ Там само. – С. 53, 56.

культурного протистояння з польськими колами на правобережній Україні, причину – С. Соловійов користувався польськими рукописами Публічної бібліотеки тощо. Утворення реєстрового козацтва М. Костомаров розглядав як невдалу спробу польської держави утворити окремих від народу вищий стан, клас, яка мала місце і до, і після Б. Хмельницького, і якій протистояла народна “маса”. Він зазначав, що С. Соловійов, “за умови визнання важливої участі народу у козацтві, мав би змінити погляд і на якості й характер останнього”³¹⁵.

Дискусія з С. Соловійовим актуалізувала ще одну важливу проблему – проблему державного потенціалу козацтва. На відміну від С. Соловійова, М. Костомаров намагався наголосити на наявності у козаків (яких, нагадуємо, він розглядав як синонім українського народу) більшого “державного інстинкту”, “запорук громадянського суспільства”, ніж у поляків, що вони були вищі за польське суспільство тим, що хотіли зруйнувати релігійний та соціальний гніт, властивий тоді Речі Посполитій³¹⁶, тоді як С. Соловійов вважав, що козацька громада (в якій він бачив військових) в будь-якому разі нижча за організацією від держави виходу козаків. Яку ж остаточну відповідь дає М. Костомаров на означену проблему? Він вважав, що козацтво і було, і не було спроможним утворити державне тіло – все залежало від історичних умов, що ті, що тікали у степ, не думали самі створити нове суспільство, але, віднайшовши у степу опору, підняти народ “на справу визволення”³¹⁷. Згодом С. Соловійов розвинув свою думку щодо того, чи могли козаки (і українські, і російські) створити організацію, подібну державі. Він дійшов висновку, що виділення козацтва відбулося не в ту історичну епоху, коли відбувалося становлення держав, інакше козаки могли би, створивши свої військові товариства, створити державу, стати в ній вищою верствою, протистоячи незброєній масі народу³¹⁸. Історик вказав на те, що цей шлях, на відміну від російського козацтва, пройшло козацтво українське: порівнюючи цей процес з історією впливу на Римську імперію германців, він відзначав: “у XVII ст. на сході Європи мало місце подібне явище: скориставшись слабкістю Польської держави, гоніннями на руську віру, козацтво, після довгої боротьби, встигло взяти гору, знищити, витіснити колишніх землевласників на українні і з своєї старшини утворити новий вищий стан у країні”³¹⁹. Але очевидно, що С. Соловійов вважав, що справа завершилася створенням цієї верстви, а не держави.

Зрештою, тезу С. Соловійова щодо того, що козаки жили на чужий рахунок (земських людей, не військових, або нападами на турок і татар), М. Костомаров, зокрема, заперечує також за допомогою ототожнення козаків з народом і висуває подібне звинувачення вищим прошаркам Речі Посполитої³²⁰.

З іншого боку, у своїй полеміці вже не лише з С. Соловійовим, але й пропольським дослідником Падалицею, М. Костомаров навіть намагається

³¹⁵ Костомаров Н. Замечания на статью г. Соловьёва... – С. 53–54.

³¹⁶ Там само. – С. 54–56.

³¹⁷ Там само. – С. 55–56.

³¹⁸ Соловьёв С. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. История России в эпоху преобразований. Т. 1. – С. 48–49.

³¹⁹ Там само. – С. 49–50.

³²⁰ Костомаров Н. Замечания на статью г. Соловьёва... – С. 57.

використати й положення С. Соловйова про «холопське» походження козацтва, про те, що це люди, які протистояли суспільству свого виходу, а також положення Падалиці та інших авторів щодо того, що козацтво походить від кримінального елемента, на користь самого козацтва й українського народу, особливо стосовно доби, коли відбувалося ототожнення цих соціальних феноменів³²¹.

Поряд з цим М. Костомаров закликав не сприймати історичні події й суспільство XVI-XVII як тотожні суспільству XIX ст., вказав на необхідність розмежування історії і сучасності, на відсутність можливості прямого ототожнення поляків XVII ст. з поляками XIX ст., на те, що не існує відповідальності дітей за вчинки їх батьків, тобто сучасних поляків за діяльність предків. Особливу увагу цьому питанню він приділив у дискусії з Падалицею, говорячи про те, що «справа історії не відшукувати справедливості в минулих суперечках [між козаками і поляками], а показати ті переконання, під впливом яких сторони суперечки ворогували...»³²². Мета М. Костомарова – ствердити необхідність об'єктивної історії, і він висловлював бажання позбутися впливів радикального характеру на свою історичну працю як з польського, так і з українського боку, залишаючись при цьому послідовним захисником українського народу.

Слід згадати й про ставлення до «Малороссийского козачества...» М. Максимовича, який відгукнувся на цю роботу С. Соловйова публічним листом під назвою «Заметка о козацких гетманах» (1859)³²³. Загальна оцінка праці С. Соловйова у М. Максимовича достатньо висока. Він, подібно до М. Костомарова, відзначав, що «в ній зустрів я кілька нових постатей та подій для історії Малоросії», що компенсує низку її недоліків. До останніх М. Максимович в першу чергу відносив те, що в праці С. Соловйова «зовсім не видно козацких гетьманів, які були до 1592 р., хоча і в історичних працях, і фольклорі вони згадані. Також він висловив своє заперечення стосовно, з його погляду, головного висновку С. Соловйова щодо українського козацтва, що «козак і *біглий холоп* або селянин були *синоніми* (курсив М. Максимовича. – Н.Л.)»³²⁴. М. Максимович вважав, що таке ототожнення є наслідком «польсько-аристократичного» погляду, що сформувався в добу протистояння козаків та польського панства. На противагу ототожнення козацтва з «хлопством» М. Максимович пропонував український аристократичний погляд на козацтво, стверджуючи, що «з ім'ям малоросійського козацтва поєднувалось у нас поняття воїнства; козак і лицар – ось *синоніми*!».

М. Максимович, відповідно своїм власним поглядам на козацтво, вніс кілька поправок до відомостей стосовно окремих персоналій у С. Соловйова, а саме стосовно «гетьманів другого періоду, тобто з 1592 до

³²¹ Костомаров Н. О козацестве. Ответ «Виленьскому вестнику» // Современник. – 1860. – Т. 132. – Кн. 7. – С. 79–80. – (Современное обозрение).

³²² Костомаров Н. Ответ г. Падалице // Современник. – 1860. – Т. 84. – Декабрь. – С. 373–374. – (Современное обозрение).

³²³ Максимович М. Заметка о козацких гетманах (Письмо к С. М. Соловьёву) // Максимович М. Собрание сочинений М. А. Максимовича. – К., 1876. – Т. 1. Отдел исторический. – С. 317–320.

³²⁴ Максимович М. Заметка о козацких гетманах. – С. 317.

1648 р.”³²⁵. З огляду на атмосферу певного культурного протистояння з польськими колами на правобережній Україні, ці відомості мали також на меті заперечити польське походження козацьких лідерів. М. Максимович, у відповідь на інформацію С. Соловйова щодо виступу у 1792 р. (?) козаків під проводом “якогось поляка Косинського”³²⁶, відзначав, що “козацький гетьман Христофор Косинський був такий же поляк, як гетьмани Сагайдачний, Виговський, Мазепа: вони були з православної шляхти королівства Польського”³²⁷. Робота С. Соловйова сприяла тому, що ці та інші уточнення у відповідь були сприйняті багатьма представниками пізнішої української історіографії.

Спеціальну увагу С. Соловйов приділив і козацтву після Б. Хмельницького, часу, в якому він знаходив матеріал для свого улюбленого сюжету щодо протистояння козацтва та держави (Російської). У підході до періодизації він поділяв погляди М. Костомарова, який говорив про два періоди в історії козацтва: “Запоріжжя і козацтво мали різне значення для народного життя до Хмельницького і після Хмельницького”, коли, на його думку, “козацтво починає розходитися з народними бажаннями, коли під керівництвом шляхти воно стало влаштовувати себе на польський взірць”³²⁸.

В одній з праць С. Соловйов, виходячи зі своєї концепції про з’єднання в 1654 р. “Малої Русі з Великою”, звертає увагу на те, що вже при Б. Хмельницькому “почалися невдоволення між московським урядом та гетьманом який відвик бути підданим і не хотів зважати на інтереси держави, якій піддався”³²⁹. На думку С. Соловйова, Україна (“Малоросія”) після вчиненого у ній Б. Хмельницьким “перевороту” (перетворень), довгий час знаходилася у перехідному стані, що сприяло так званім “смутам”, що почалися зі смертю гетьмана. Історик вважав, що Україна тоді не могла бути самостійною і водночас бажала підтримати свою “напівсамостійність”. Вона представляла собою “хаос, боротьбу елементів” суспільства. Серед цих елементів С. Соловйов згадував гетьмана, який здійснив крок від військового керівника до керівника цілої країни, намагався посилити свою владу; старшину і полковників, які мали не тільки потребу у збільшенні влади, але й економічні інтереси, яким підпорядковували і “вільне козацтво”, перетворюючи його на кріпаків. Козаки, в свою чергу, висловлювали невдоволення, опираючись на підтримку Запорозької Січі. Звертав увагу історик і на конфлікти між містами та козацькою старшиною.

У цілому справедливо окресливши проблеми, наявні в суспільстві Гетьманщини, С. Соловйов водночас намагався виключно позитивно охарактеризувати політику Російської держави в Україні. Для цього він звернувся до питання про звинувачення Москви у втручанні у справи Гетьманщини і стверджував, що “міри” приймалися внаслідок доносів з боку старшини, вказував на те, що старшина гостро реагувала на питання фінансових стосунків, виходячи з власних корисних інтересів, з бажання

³²⁵ Максимович М. Заметка о козацких гетманах. – С. 318.

³²⁶ Соловьёв С. Малороссийское козачество. – С. 180.

³²⁷ Максимович М. Заметка о козацких гетманах. – С. 318.

³²⁸ Костомаров Н. Ответ г. Падалице. – С. 379–380.

³²⁹ Соловьёв С. Гетман Иван Выговский. – С. 46.

привласнювати доходи собі. Він вважав, що старшина не хотіла нічого давати державі, яка мала витратити свої ресурси на користь (захист) України (Малоросії). Тут ми знову, очевидно, зустрічаємося з відлунням поглядів історика на те, що козацтву властиво через свою природу вести боротьбу з державою, в даному випадку з російською. Мета історика також полягала у тому, щоб звернути увагу на те, що причини суспільного невдоволення у Гетьманщині були внутрішніми (“у внутрішньому хаосі, в кулачному праві”), а нерозуміння цього штовхало гетьманів на пошуки покращень зовнішніх умов, на пошук нових союзників. Ці, за виразом С. Соловйова, “хитання” старшини погано впливали на характер народонаселення³³⁰.

Представляє інтерес спроба С. Соловйова пояснити ліквідацію запорозького козацтва, зроблена у контексті його поглядів на історичну роль козацтва як “провідників колонізації” нових територій для держави. Історик, зокрема, вважав, що по закінченню участі козацтва у розширенні державної території (Росії з її історичною місією, яку за нею закріплював історик), мали змінитися стосунки між цими двома частинами “руського народонаселення, тобто, з його точки зору, головна роль у суспільстві мала перейти до земських людей, які працею перетворювали завойовані у “диких народів” нові землі у частину “європейсько-християнської цивілізації” та утворювали “міцну державу”. Козацтво “також мало взяти участь у цьому процесі, з одного боку, а з іншого, скласти вірне державі військо”. Але козацтво не хотіло змінювати свій спосіб вільного життя, звідси – боротьба з державою. Маючи на увазі під терміном козацтво і російське, і українське, С. Соловйов порівнював їх історію та стосунки з державою, а також відповідність цих феноменів обставинам і потребам різних історичних епох. Так, він відзначав, що “в ту ж другу половину XVIII ст., коли був останній козацький бунт, пугачовський, перестала існувати на Дніпрі Запорозька Січ, внаслідок зіткнення козаків з земськими людьми. Земські люди обробляли землі, з різних боків проникали у степ, займаючи її для Європи, для цивілізації; запорожці протестували проти цього, вимагали, щоб степ залишався степом <...> Ця вимога, що нагадувала XII і XIV ст., звучала надто дивно в другій половині XVIII: Січ була знищена на Дніпрі, однак вона відродилася у новому вигляді <...> у Чорномор’ї козак був розведений з земською людиною”³³¹.

Багато уваги в своїх працях С. Соловйов приділив характеристиці діяльності окремих гетьманів, тому що вважав, що в історії козацтва особливої ваги набувала діяльність видатних особистостей, «вождів». Подібне ставлення ми бачимо до постаті Б. Хмельницького. С. Соловйов намагався зрозуміти умови та значення діяльності гетьмана. Так, він вказував на те, що “страшно важким було становище Хмельницького ... між вогней з усіх боків”. Початок повстання історик пов’язував з особистою образою Хмельницького, який водночас у своїх стосунках з козацтвом обрав лозунги захисту прав віри та народу. С. Соловйов підняв важливе питання про значення народної підтримки для успіху діяльності Б. Хмельницького, вказав на його

³³⁰ Соловьев С. Публичные чтения о Петре Великом. Чтение двенадцатое // Соловьев С. М. Избранные труды. Записки. – М., 1983. – С. 176–177. Його ж. Гетман Иван Выговский. – С.46.

³³¹ Його ж. Об историческом движении... – С.173.

прорахунки у зв'язку, зокрема, з підписанням Зборівської угоди, коли “союз між реєстровим козацтвом та простим народом руйнувався і Хмельницький втрачав значення рятівника народу”. Стосовно з'єднання “Малої Росії з Великою” С. Соловйов писав, що це був єдиний вихід для Б. Хмельницького врятувати свій народ, в умовах постійної зради з боку кримського хана³³².

Частина спеціальних праць С. Соловйова присвячена постатям українських гетьманів після Б. Хмельницького: Івана Виговського та Івана Мазепи. Вочевидь, історика цікавили саме ті лідери, які відійшли від союзу з Московською державою.

Загалом Гетьманщину він розглядає, як можна дійти висновку, більше не як форму державності, але як приклад існування в українському суспільстві козацького стану, хоча і вживає термін “Малоросія”, “Україна” для означення підпорядкованих гетьману земель³³³. Це цілком відповідало і його вищезгаданим думкам про те, що українському козацтву вдалося впровадити козацький верству в якості вищої верстви в Україні, а також і змісту Коломацьким статтям 1687 р., які забороняли висловлюватися про лівобережну гетьманщину як про територію під управлінням (регіментом) гетьмана. Зокрема, розпочинаючи свою працю про добу І. Мазепи, С. Соловйов писав, що водночас з виступом К. Булавина, “у козацтві малоросійському гетьман та старшини, без врахування думки більшості населення, таємно задумали від'єднатися від Московської держави, щоб уникнути неприємних для них перетворень, які замислив Петро”³³⁴.

Звертаючись до постаті І. Виговського, С. Соловйов, очевидно, врахувавши думку М. Максимовича, характеризував його як “шляхтича православного віросповідання”³³⁵, навів різні версії стосовно його біографії “до Хмельницького”. Виходячи з протилежності інтересів козацтва та руського православного шляхетства (вони як “вогонь і вода”), історик так зображував І. Виговського: “Прикинувшись мимоволі козаком, Виговський залишався у душі шляхтичем, тобто ворогом козацтва, і не переставав бути схильним до Польщі...”. Він показав лавірування І. Виговського між королем та царем, дійшов висновку про його неспроможність, через окремішності від середовища, в якому діяв, здолати протиріччя цього середовища, про різні політичні орієнтації “народної більшості” й “меншості, що була нагорі”, тобто української аристократії, що тяжіла до з'єднання зі шляхетською державою. Представником цієї аристократії і був, на думку історика, І. Виговський³³⁶.

Окремо С. Соловйов зупинився на питанні щодо спадкоємців Б. Хмельницького, заперечивши поширену тоді в історіографії версію, що Богдан хотів собі обрати наступника на раді у серпні 1657 р. з полковників, а рада наполягла на кандидатурі Юрія. Історик стверджував, що це Богдан хотів передати владу Юрію, а серед старшини не було одної думки³³⁷.

³³² Соловьев С Уния, казачество, раскол. – С. 269–272.

³³³ Його ж. Мазепа // Соловьев С. М. Чтения и рассказы по истории России. – М., 1989. – С. 608.

³³⁴ Там само. – С. 604.

³³⁵ Соловьев С. Гетман Иван Выговский. – С. 43.

³³⁶ Там само. – С. 44, 46, 48.

³³⁷ Соловьев С. Гетман Иван Выговский. – С. 46–47.

У цій статті С. Соловйов віддав данину й своєму інтересові до процесу централізації земель навколо Москви. Раніше він спеціальну увагу у зв'язку з цим приділив у контексті історії власне російської централізації. Історик вказав на цілеспрямованість і послідовність централізаторської політики Московської держави й стосовно українських гетьманів, яку усвідомив І. Виговський (с. 49). Але С. Соловйов вважав, що й сподівання І. Виговського на Польщу не мало сенсу, через слабкості цієї держави³³⁸, тому Конотопську перемогу він трактував як “явище випадкове, що не мало ніяких міцних наслідків”. Завершив свою розповідь про добу гетьманства І. Виговського І. Соловйов тим, що навів джерельні свідчення про бажання населення східного й західного боків Дніпра, в умовах суспільного хаосу, сильної влади чи короля, чи царя (на правобережжі цікавилися, чи можна в останньому випадку зберегти умови Гадяцької угоди), і висновком, що “східна сторона перетягнула”, і влада була передана козаками (підкреслено нами – Н. Л.) Ю. Хмельницькому³³⁹.

Особливу увагу С. Соловйов приділяв у своїх працях добі Петра I, у зв'язку з чим звертався у спеціальному дослідженні до характеристики постаті гетьмана І. Мазепи. Розглядаючи політичний інститут держави в якості суспільного медіатора, захисника “маси” народонаселення, історик намагався представити у такому світлі й Російську державу часів Петра I. Він писав (не виказуючи у цьому оригінальності), що після Б. Хмельницького не було гетьмана, який би не зрадив Росії, або не був би звинувачений у зраді з боку своїх же співвітчизників, це породжувало смуту, що призводило до зловживань знатних проти маси. Інтереси маси інші, ніж старшини, стверджував С. Соловйов, маса “не зрадила” Петру I, який вважав обов'язком захистити її від насилля старшини, що звикла до “хитань”³⁴⁰.

Звертаючись до постаті І. Мазепи, С. Соловйов негативно оцінював особисті якості його попередника на посаді гетьмана І. Самойловича, виходячи з даних джерел, в яких він знайшов відповідну характеристику. Представляє інтерес те, що зміна гетьманів представлена ним як результат рішення старшини, а не діяльності лише І. Мазепи, водночас роль Московської держави С. Соловйов визначав таким чином: Москва поступалася бажанням старшини³⁴¹.

У характеристиці І. Мазепи С. Соловйов наголошував на тому, що він діяв в інтересах старшини, яка “не давала йому спокою, змушуючи до дій більш рішучих”, коли сам гетьман очікував, на якому боці буде воєнний успіх. Поряд з цим неодноразово він вкладав в уста І. Мазепи промови, де йшлося про необхідність захисту України. Остаточне рішення гетьманом було прийнято в умовах, коли Карл повернув рух свого війська до України. С. Соловйов зобразив це як вкрай небажане, несвоєчасне явище для І. Мазепи. У його баченні, гетьман боявся того, що за шведськими військами прийдуть в Україну російські, що призведе до загибелі України, але, ще не впевнений в перемозі шведів, “без бажання вирішив ...об'явити

³³⁸ Соловьев С. Гетьман Иван Выговский. – С. 49, 62.

³³⁹ Там само. – С. 62–64.

³⁴⁰ Соловьев С. Публичные чтения о Петре Великом. – С. 176–177.

³⁴¹ Його ж. Рецензия на кн.: Н.Г.Устрялов “История царствования Петра Великого” // Соловьев С. М. Сочинения. – М., 2000. – Кн. 23. – С. 256–257.

себе на користь шведів”. Загалом не співчуваючи І. Мазепі, відстоюючи інтереси Російської держави, вказуючи цитатами на протиріччя в його позиції (з одного боку, прохання російських військ у Петра I на допомогу країні і побоювання входження цих військ до України у зв'язку з рухом війська Карла XII), С. Соловйов все ж таки намагається з'ясувати причини неуспіху гетьмана. Серед них – нерішучість, зволікання І. Мазепи та відсутність підтримки з боку самої “України”, народу, який, на його думку, був більше наляканий не Батурінім, а думкою про союз з поляками і шведами. Останнє, стверджував історик, й відіграло головну роль у тому, що І. Мазепа втратив “малоросійське гетьманство”³⁴².

Ліквідацію посади гетьмана в часи К. Розумовського С. Соловйов пов'язував з його династичними планами. В контексті поглядів історика на питання про роль козацтва та подібних, з точки зору історика, феноменів, у становленні державності, цей крок виглядав спробою перетворення гетьманщини на державу монархічного типу. Тому ці династичні плани були негативно сприйняті Катериною II, яка і скасувала гетьманський уряд.

Отже, погляди С. Соловйова на козацтво відрізнялися своєю залежністю від загального підходу до розуміння історичного процесу в Східній Європі, в якому головну роль історик відводив Російській державі. С. Соловйов звернув увагу на роль географічних, геополітичних, соціально-економічних і психологічних чинників в процесі формування козацтва. Загалом історик чітко не говорить про хронологічний початок українських козаків, але бачить витoki козацтва ще в давній Русі. Згодом козацтво, на його думку, поділяється на східне та західне. Очевидно, що розвиток українського козацтва С. Соловйов пов'язував з умовами життя українського народу в Польщі та Речі Посполитій, тому хронологічно ми бачимо згадки здебільшого про XVI – XVII ст. як час “посилення” козаків. До уваги історика потрапляють різні питання з історії козацтва, зокрема, щодо історії козацьких повстань, діяльності окремих українських гетьманів тощо. Зрештою, погляди С. Соловйова стали приводом для наукових дискусій, вступаючи у які, історики, зокрема, українські, в свою чергу вносили багато нового у розробку козацької історії.

Lyudmyla Novikova

On origin, nature and history of Cossacks by the works of Russian historian S. M. Solov'ev

In the article there is an analyses of Russian historian S. M. Solov'yov's view on Cossacks history especially on history of Ukrainian ones. The particular attention is paid to the historian's interpretation of the process of Cossacks forming, to showing a political history of Cossacks and activities of some Hetmans by this investigator.

Keywords: S. M. Solov'yov's, history of Cossacks.

Людмила Новикова

Сущность и история казачества в трудах российского историка С. М. Соловьева

У статье дан анализ взглядов российского историка С.М.Соловьева на историю казачества, в частности, и украинского. Особенное внимание

³⁴² Соловьев С. Мазепа. – С. 613–616.

уделяється інтерпретації в трудах историка процессу формирования казачества, освещению исследователем политической истории казаков, деятельности отдельных гетьманов.

Ключевые слова: С.М. Соловьев, история казачества.

ТОПОСТУДІЇ

УДК 911.3:796.5

Володимир Полторак

ТОПОСТУДІЇ: ПОДОРОЖІ ДО МИНУЛОГО

У статті йдеться про програму краєзнавчих досліджень з метою вивчення туристичних можливостей історико-культурної спадщини одеського регіону та сусідніх з ним країн. Представлені топоси пов'язані з історією козацтва – Бендер і Варниці (невизнана Придністровська Молдавська Республіка і Республіка Молдова) та Відня (Австрія).

Ключові слова: топос, Бендери, Варниця, Відень.

Місце має значення. Історію не можна досліджувати, сидячи лише в кріслі перед домашнім комп'ютером, чи гортаючи в архівах припорошені пилом часів одиниці зберігання, чи вчитуючись у пожовклі сторінки бібліотечного фоліанта. Історію треба вчити ще й ногами, а не лише очима, пальцями, розумом, комп'ютером та п'ятою точкою.

Місце має значення. Топос не лише тло, але часто й актор подій. Топос може дати свідчення історичу, треба лише звернути на нього увагу, дослідити. Цим займаємось ми – засновники топостудій. ГУРТ два роки тому розпочав їх, маючи програму краєзнавчих досліджень з метою вивчення туристичних можливостей історико-культурної спадщини одеського регіону.

Та не так сталося, як гадалось – топостудії стали незалежною спеціальною історичною дисципліною. Адже місце має значення...

Протягом 2009-2011 рр. ГУРТ здійснив близько трьох десятків виїздів на місця історичних подій. Слідчі дії завжди мали результатом збір фотодокументів, підйомного матеріалу і звичайно ж нотуванням вражень. Надійшла черга викласти свіжі враження від візиту гуртківців до місць, які пов'язані з історією українського козацтва наприкінці XVII – на початку XVIII століття. Це буде два оповідання, героями яких будуть топоси Бендерщини (невизнана Придністровська Молдавська Республіка і Республіка Молдова) та Віденьщини (Австрія).

Див. ілюстрації стр. 100-101.

ТОПОС ПЕРШИЙ: БЕНДЕР КАЄСІ

Місто Бендери невідомої Придністровської Молдавської республіки у жовтні 2011 р. У подорож до бендерських мурів фортечних історичний факультет та ГУРТ організували сімнадцятьох топостудитів. Якщо не рахувати згаяний на прикордонних пунктах час, сама подорож зайняла трохи більше чотирьох годин – адже Бендери лишень у ста кілометрах від Одеси. Тут у 2008 р. рішенням придністровських можновладців почалися